

RAFAŁ SOLECKI, MICHAŁ ANISZEWSKI, MAREK POZNAŃSKI, KATARZYNA ZDEB

WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH POMOSTU (STAN. 68) PRZY GRODZISKU W CZERMNIE,
POW. TOMASZOWSKITHE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL PROSPECTION OF THE BRIDGE (SITE 68) NEAR STRONGHOLD AT CZERMNO,
TOMASZÓW LUBELSKI COUNTY

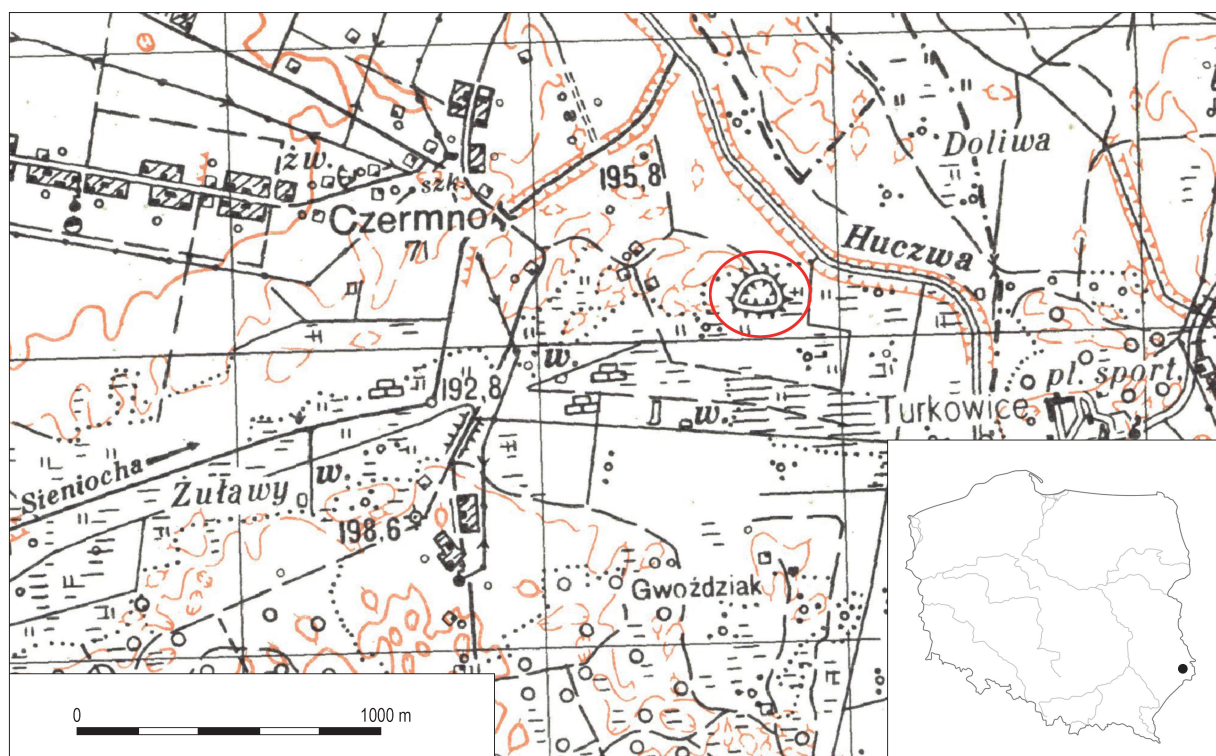
Słowa kluczowe: Czermno, Czerwień, Grody Czerwieńskie, wczesne średniowiecze

Keywords: Czermno, Cherven, Cherven Towns, Early Middle Ages

Grodzisko w Czermnie położone jest w południowo-wschodniej Polsce, w województwie lubelskim, w powiecie tomaszowskim, w gminie Tyszowce. Zajmuje południowo-wschodni kraniec niewielkiego wyniesienia znajdującego się obecnie w odległości ok. 150 m na południowy zachód od koryta rzeki Huczwy (Ryc. 1). Stanowisko identyfikowane jest z Czerwieniem, grodem wymienianym w tzw. Powieści minionych lat po raz pierwszy pod rokiem 981: [...] *szedł Włodzimierz ku Lachom i zajął grody ich Przemysł, Czerwień i inne grody, które są i po dziś dzień Rusią*¹, a następnie jeszcze w latach 1018, 1031 i 1097². Zespół grodowy funkcjonował prawdopodobnie

do końca XIII wieku, kiedy został zniszczony przez dwie fale najeżdów mongolskich z lat 1240–1241 i 1259–1261³. Nasz artykuł dotyczy jednego z elementów systemu komunikacyjnego związanego z grodem i znajdującymi się przy nim osiedlami – pomostu przecinającego rzekę Huczwę na wysokości stanowiska.

Huczwa jest dopływem Bugu. Przy grodzisku w Czermnie płynie w uregulowanym kanale, który wytyczono w 1936 roku⁴. Pierwotne koryto rzeki jest możliwe do zrekonstruowania na podstawie archiwalnej mapy⁵ i wyników badań geoarcheolo-

¹ A. BIEŁOWSKI 1864, 624; T. WASILEWSKI 1976, 187.² A. BIEŁOWSKI 1864, 624, 692, 698, 801, 804.³ J. KUŚNIERZ 2005.⁴ M. POZNAŃSKI 2011, 448.⁵ M. WOŁOŻYŃ ET ALII 2015a, 189.

Ryc. 1. Grodzisko w Czermnie, pow. tomaszowski. Oprac.: R. Solecki (wg www.mapy.geoportal.gov.pl)

Ryc. 2. Dolina Huczwy przy grodzisku w Cz e r m n i e na zdjęciu lotniczym: 1) pomost – stan. 68; 2) cypel, prawdopodobnie sztuczny; 3) grobla ułożona na osi równoległej do biegu Huczwy; 4) pomost położony na osi siecznej do pomostu na stan. 68. Fot.: M. Poznański. Oprac. graficzne: R. Solecki

Fig. 2. Aerial photo of the valley of Huczwa River near stronghold at Cz e r m n o: 1) bridge – site 68; 2) headland, probably artificial; 3) causeway along the axis parallel to the current course of Huczwa River, 4) bridge along the axis secant to the bridge on site 68. Photo: M. Poznański. Graphics: R. Solecki

gicznych⁶. Z badań tych wynika, że poziom wód gruntowych na tym obszarze był przed budową grodu niższy, a podniósł się po wzniesieniu umocnień. Szerokość rzeki na wysokości stanowiska była zbliżona do obecnej, sama rzeka płynęła jednak bliżej grodziska. Nurt sprzyjał żegludze łodzi płaskodennych, nawet obciążonych, pozwalał też na spławianie pni drzew⁷. W wyniku współczesnych prac melioracyjnych zmianom uległ także bieg rzeki Sieniochy, która obecnie uchodzi do Huczwy kanałem poprowadzonym na północ od grodziska, podczas gdy w przeszłości opływała je od południa. Analizy paleobotaniczne podparte datowaniem radiowęglowym pozwalają na stwierdzenie, że ok. VI wieku n.e. obszar wokół przyszłego grodu był bardziej suchy niż obecnie. Wilgotniejsza faza rozpoczęła się ok. VIII wieku, co potwierdzają liczne pyłki roślin charakterystycznych dla obszarów podmokłych. Zbiorniki, które się wtedy wytworzyły, z czasem – do ok. X wieku – uległy zarośnięciu i zabagnieniu. XI–XIII wiek to okres intensywnej działalności człowieka, której efektem było zwiększenie się ilości pyłków roślin uprawnych, kosztem pyłków roślin siedlisk wodnych⁸.

Pierwsze powojenne badania i dokumentacja śladów osadnictwa średniowiecznego przy grodzisku w Czermnie, obejmująca w szczególności zespół pomostów w ich sąsiedztwie, została przeprowadzona w latach 50. XX wieku⁹. Konrad Jażdżewski, opisując w 1959 roku stan stanowiska z początku owej dekady

zanotował, że po przeprowadzeniu melioracji Huczwy w roku 1936 gruby „kożuch” torfów, nasiąkły i napęczniały wodą, zaczął [...] osiadać, odslaniając [...] wierzchołki dziesiątek i setek pali [...]. Chłopi miejscowi usunęli [...] już znaczną część pali, sporo ich jednak zostało¹⁰. Na podstawie badań powierzchniowych udało się ustalić, że na omawianym obszarze znajdowało się co najmniej kilka pomostów układających się w poprzek dolin rzek Huczwy i Sieniochy. Najlepiej zachowany prowadził z Czermna w kierunku wsi Wronowice-Doliwo. Jego relikty udało się zaobserwować na odcinku niemal 100 m. Pierwotna długość tego pomostu dochodziła do 350 m, szerokość wynosiła ok. 4 m, a kolejne pale w rzędzie znajdowały się w odległości ok. 1 m od siebie¹¹.

Uzupełnieniem tamtych badań powierzchniowych była prospekcja lotnicza wykonana przez Jana Gurbę w latach 60. Na czarno-białych zdjęciach na północny wschód od umocnień widoczny jest relikwyt masywnej grobli równoległej do koryta rzeki, a także mniejsze, liniowe garby prostopadłe do jej przebiegu – prawdopodobne pozostałości drewnianych konstrukcji, pomostów, mostów lub grobli. Kolorowe fotografie tych obiektów wykonał w 1998 roku Stanisław Orłowski, a w 2010 roku Marek Poznański¹². Wysoka rozdzielczość i georeferencja najnowszych fotografii pozwoliły uzyskać i skartować dokładny kształt grobli oraz prawdopodobnie sztucznego cypła (Ryc. 2).

⁶ R. DOBROWOLSKI ET ALII 2015.

⁷ M. WOŁOŻYŃ ET ALII 2015a, 193–194.

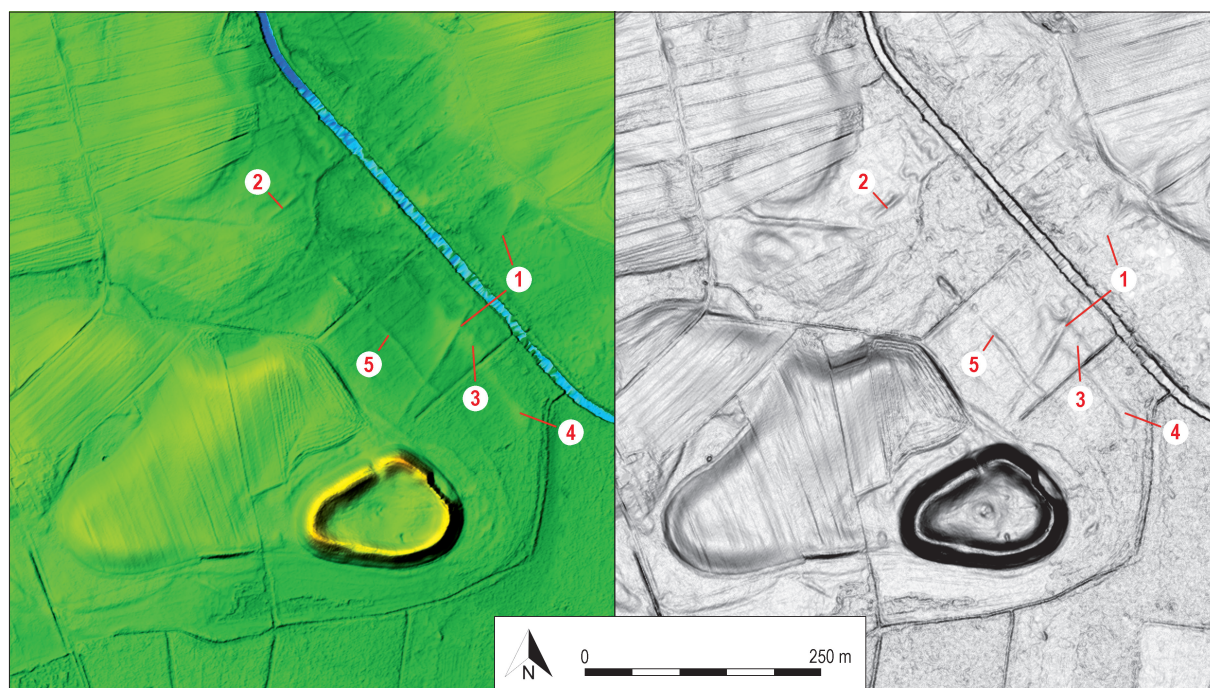
⁸ R. DOBROWOLSKI ET ALII 2015; 2016, 128–129.

⁹ J. KUŚNIERZ 2003, 9–10; I. FLORKIEWICZ, P. SIKORA 2016, 225–229.

¹⁰ K. JAŹDŻEWSKI 1959, 73.

¹¹ K. JAŹDŻEWSKI 1959, 73–74.

¹² M. POZNAŃSKI 2011.

Ryc. 3. Obszar wokół grodziska w C z e r m n i e na zobrazowaniu danych ALS: 1) pomost – stan. 68; 2) pomost badany w 1985 roku; 3) pomost położony na osi siecznej do pomostu na stan 68; 4) cypel, prawdopodobnie sztuczny; 5) grobla położona na osi równoległej do biegu Huczwy. Oprac. graficzne: R. Solecki (wg materiałów GUGiK)

Fig. 3. Area of stronghold at C z e r m n o – visualisation of ALS data: 1) bridge – site 68; 2) bridge excavated in 1985; 3) bridge/pier laid along the axis secant to the bridge on site 68; 4) headland, probably artificial; 5) causeway laid along the axis parallel to the current course of Huczwa River. Graphics: R. Solecki (based on GUGiK data)

W 1985 roku archeolodzy z Muzeum Regionalnego w Zamocisku pod kierownictwem Andrzeja Urbańskiego przeprowadzili badania wykopaliskowe w rejonie północnego pomostu, który łączył jedno z podgrodzi z terenem na drugim brzegu Huczwy¹³. Relikty drewnianej konstrukcji widoczne były na powierzchni ziemi na odcinku niemal 100 m. Miały one postać dwóch równoległych rzędów dębowych pali odległych od siebie o ok. 3 m. Pale tworzące filary pomostu miały zachowaną długość ok. 2,5–3 m. Większość z nich była zaostrzona, ociosana – miały przekrój sześciokąta lub ośmiokąta – i wbite pionowo w ziemię (lub w tym przypadku w dno koryta rzeki). Obok pali wbitych pionowo odkryto także pale wbite pod kątem, służące im jako wsparcie. W pasie wyznaczonym przez główne elementy konstrukcji zanotowano także szereg pali wbitych pionowo, które być może były późniejszymi naprawami pomostu. Przestrzeń między rzędami pali wypełniał piasek zalegający na torfie. Z tej warstwy pochodziła większość zabytków, które należy datować szeroko na okres od X do połowy XIII wieku¹⁴. W 1997 roku niektóre pale pobrane z tej konstrukcji zostały poddane analizie dendrochronologicznej. Pale pionowe z głównych filarów konstrukcji dostarczyły dat: 1172, 1186, 1190, 1203 i 1205 (+5/-6 lat), a próbki pali pozyskanych z przestrzeni między rzędami filarów wydatowano na lata 1189, 1212, 1240, 1242 i 1245 (+5/-6 lat). Analizy te po-

zwoliły na uszczegółowienie czasu funkcjonowania pomostu na XII – połowę XIII wieku¹⁵.

Celem zrealizowanego w latach 2012–2015 projektu była ocena południowego pomostu i/lub grobli, który prowadził od bramy grodziska, w kierunku północno-wschodnim. Do tej pory konstrukcji tej nie badano, a jej chronologia była nieznaną.

Przebieg pomostu jest wyraźnie widoczny na wizualizacji NMT w postaci niewielkiego, liniowego wyniesienia szerokości ok. 6–7 m i wysokości do 25 cm; odległość pomiędzy końcami tego garbu wynosi prawie 275 m (Ryc. 3:1). W jego obrębie zaobserwowano liczne pale, których zbutwiałe końce nieznacznie wystawały ponad poziom darni. W centralnym odcinku konstrukcji występuje przerwa o długości ok. 60 m, jednak nie ustalono, czy jest ona wynikiem destrukcji podczas prac ziemnych przy budowie kanału Huczwy w latach 30. XX wieku, czy też jest to pozostałość pierwotnej postaci pomostu.

By ocenić konstrukcję zachodniej części pomostu (znajdującej się bliżej grodziska) wytyczono cztery sondáže o łącznej powierzchni ok. 32 m². Wstępne wyniki były zbliżone do tych otrzymanych podczas badań pomostu północnego: zaobserwowano sekwencję pali wbitych pionowo z towarzyszącymi im palami stabilizującymi – każdy tego typu filar składał się z czterech–sześciu pali skupionych na obszarze o średnicy ok. 0,8–1 m; filary układały się w dwa rzędy odległe od siebie o ok. 3–3,5 m; odległość pomiędzy środkami kolejnych „wiązek” tworzących filary w jednym rzędzie wynosiła ok. 2,3–2,7 m. Łącznie w granicach sondáže zadokumentowano 36

¹³ Inf.Arch. 1985 (1986), 120.

¹⁴ A. URBAŃSKI 1986, 120; I. FLORKIEWICZ, A. URBAŃSKI 2016, 393–399.

¹⁵ J. GURBA, A. URBAŃSKI 1998, 163; M. KRĄPIEC 1998, 166.

Ryc. 4. Cz e r m n o, stan. 68. Sondaż 4 z widocznymi relikwami pomostu. Fot.: R. Solecki
 Fig. 4. Cz e r m n o, site 68. Photo of trial pit 4 with visible relics of the bridge. Photo: R. Solecki

pali (Ryc. 4, 5): 28 było elementami filarów, w tym 23 wbite pionowo i pięć wbitych skośnie, cztery pale były wbite pionowo w pasie pomiędzy rzędami filarów, jeden pał był wbity pionowo poza pasem wyznaczonym przez filary a trzy pale leżały poziomo, równoległe do przebiegu osi pomostu.

Pale wykonane były w większości z pni młodych dębów o średnicy nieprzekraczającej 22 cm. Tylko dwa pale, leżące poziomo, sporządzono z drzew iglastych. Każdy z pali zadokumentowanych w sondażach nosił ślady obróbki ciesielskiej widoczne na końcu wbijanym w dno. Obróbka ta polegała na zaostreniu pala. W ten sposób przygotowany szpic mógł mieć nawet ponad 1 m długości; przeciwległy koniec pala w każdym z wypadków był zdegradowany. Części środkowe pali zazwyczaj nie były opracowywane, na kilku zanotowano nawet fragmenty kory. Tylko na czterech palach widoczne były ślady strugania części środkowej: na trzech palach wbitych pionowo i jednym wbitym skośnie. Jeden z nich posiadał dodatkowo rowki szerokości ok. 2–3 cm, wycięte na powierzchni wzdłuż całej długości¹⁶. Nie można wykluczyć, że był to element pochodzący z innej konstrukcji, który wtórnie został wykorzystany do wzmocnienia lub naprawy pomostu.

Z czterech pali pobrano próby do datowania dendrochronologicznego, lecz sekwencja przyrostów rocznych była zbyt krótka

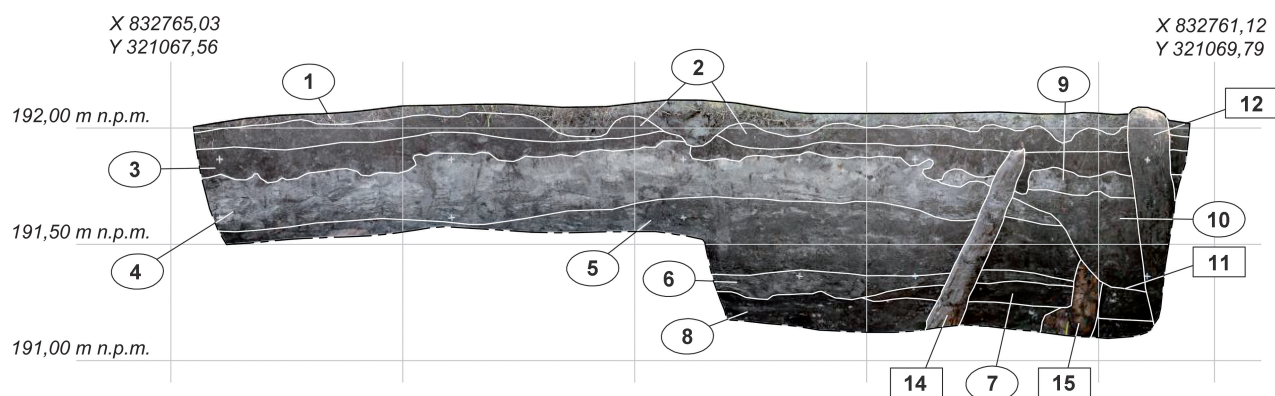

Ryc. 5. Cz e r m n o, stan. 68. Lokalizacja zadokumentowanych pali pomostu: sondaże badawcze (■); pale odkryte w sondażach (■); pale widoczne na powierzchni (■).
 Oprac.: R. Solecki (wg materiałów GUGiK)
 Fig. 5. Cz e r m n o, site 68. Localization of the surveyed bridge piles: trial trenches (■); piles discovered in the trial trenches (■); piles noticed on the ground (■).
 Graphics: R. Solecki (based on GUGiK data)

i nie spełniała wymogów datowania tą metodą¹⁷. Próby te wykorzystano więc do datowania radiowęglowego, które po kalibracji dały przedziały lat n.e.: A) 776–982, B) 975–1155, C) 1021–1155, D) 1038–1213 (wszystkie daty z prawdopodobieństwem

¹⁶ Patrz M. ANISZEWSKI ET ALII 2015, 21, ryc. 4.

¹⁷ A. ZIELSKI, M. KRĄPIEC 2009.

Ryc. 6. Cz e r m n o, stan. 68, sondaż 4. Profil ściany S sondażu. Oprac.: R. Solecki

Fig. 6. Cz e r m n o, site 68, trial trench 4. Cross-section of the S wall of the trench. Graphics: R. Solecki

95,4%)¹⁸. Pierwsza z uzyskanych dat (A) wskazuje, że albo pomost powstał dość wcześnie, zapewne jeszcze w X wieku, albo do jego budowy wykorzystano stare drewno. W pierwszym wypadku datowanie potwierdzałoby informacje na temat funkcjonowania grodu w tym okresie zawarte w „Powieści minionych lat”, z kolei młodsze daty (B–D) sugerują, że pomost w tym miejscu funkcjonował przez cały czas trwania grodu, aż do połowy XIII wieku, i był konsekwentnie naprawiany. Za taką interpretacją przemawia opisane wyżej występowanie charakterystycznych skupisk pali, których liczba dochodzi nawet do sześciu na ok. 1 m². Nie można wykluczyć, że sukcesywnie dostawiane pale są śladami kolejnych napraw.

Warte odnotowania jest, że na relikty pali – łącznie 32, widocznych na poziomie dani – natrafiono także poza granicami sondaży (Ryc. 5). 18 z nich znajdowało się w pasie wąskiego, liniowego wyniesienia i należy je wiązać z omawianym pomostem. W odległości ok. 16 m na południe od pomostu, na wysokości prawdopodobnie sztucznego cypla widocznego na zdjęciach lotniczych, zarejestrowano jednakże 12 pali, które są zapewne częścią kolejnego pomostu (Ryc. 2:2, 4). Przemawia za tym odległość pomiędzy skupiskami tych pali wynosząca ok. 3,5 m (podobnie jak w sąsiednim pomoście), a także niewielka anomalia wysokościowa widoczna na obrazowaniu NMT, w obrębie której wspomniane pale się znajdują (Ryc. 3:3).

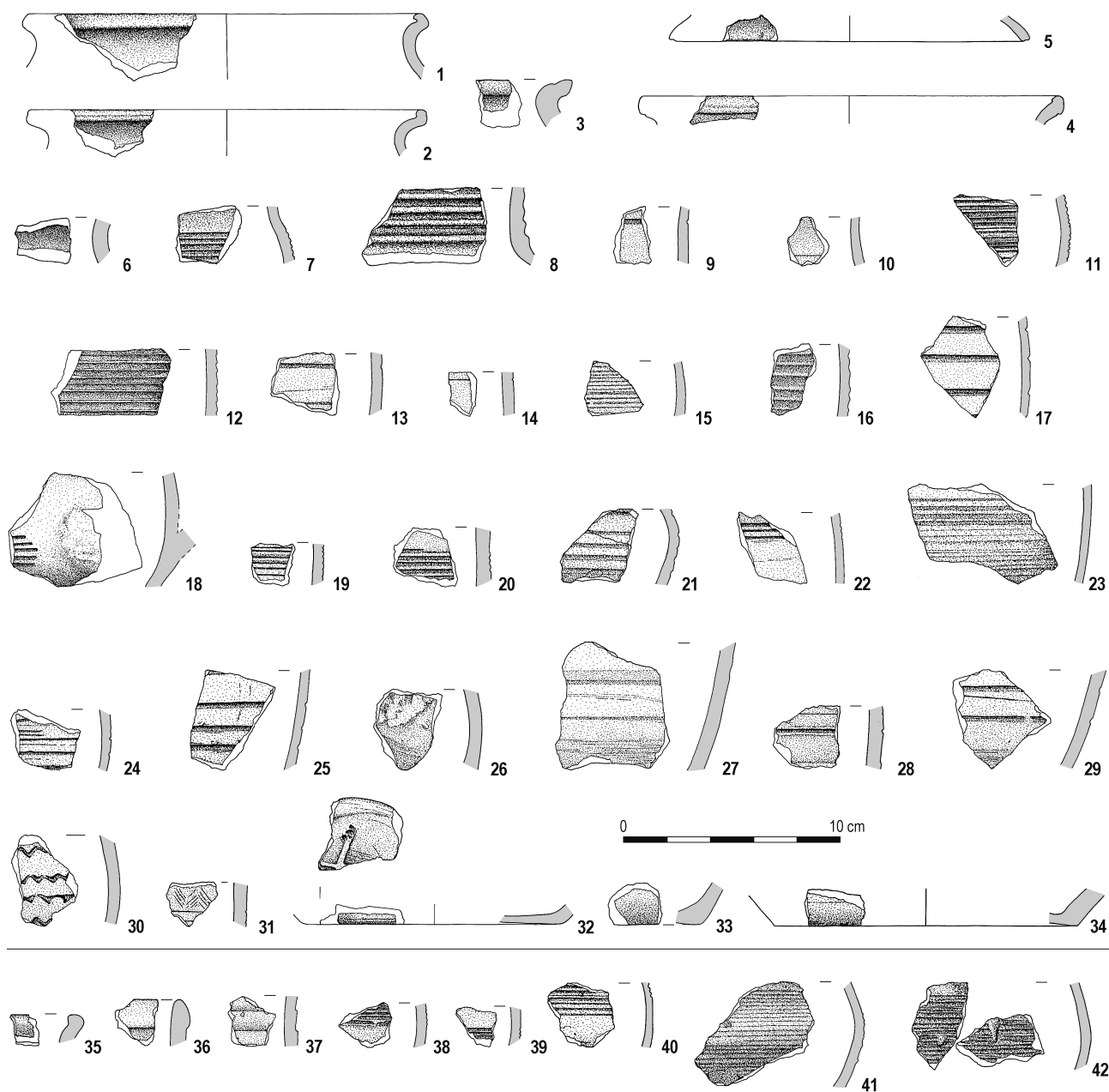
Na stratygrafię badanego obszaru składa się tylko kilka warstw i możliwe jest jej pełne omówienie na przykładowym profilu z sondażu 4 (Ryc. 6). Najstarszą zanotowaną jednostką [8] jest torf z układającymi się horyzontalnie intruzjami gytii. Osady tego typu akumulowały się tu w okresie, gdy koryto Huczwy było jeszcze szerokie, a woda podchodziła pod same wały grodu. Analiza radiowęglowa próby pobranej z dolnej partii tego pokładu wskazała na ok. VI wiek n.e.¹⁹ Bezpośrednio ponad jednostką [8] zalegała warstwa torfu z dużą ilością wiórów drewna [7]. Można ją wiązać z budową pomostu – wyznacza ona prawdopodobne poziom dna zbiornika w czasie, gdy rozpoczynały się prace konstrukcyjne. Reliktami pomostu są pale [14] i [15] należące do jednego rzędu i tworzące jeden z filarów. Przestrzeń pomiędzy rzędami pali wypełnia

mieszanka piasku, ziemi i drewnianych wiórów [6], [5] i [4]. Interpretacja tych jednostek nie jest łatwa. Może być to zarówno pozostałość grobli, którą usypano na potrzeby budowy pomostu, ale także konglomerat, który odkładał się poniżej kładki w okresie jej funkcjonowania. Obie możliwości są równie prawdopodobne i nie wykluczają się nawzajem. Na omawianym profilu uchwycono także ślad po naprawie pomostu. Jest nim wkop [11], który wyprowadzono zapewne w celu usunięcia starszego, zniszczonego pala [15] i zastąpienia go nowym [12]. Wypełnikiem wkopu naprawczego jest przemieszany piasek, ziemia oraz wióry [10] i [9], takie same jak te, które tworzą grzbiet na osi pomostu. Ponad opisanymi jednostkami występują akumulacje torfu [3], [2] oraz [1]. Oznacza to, że w pewnym okresie pomost wyszedł z użycia i powtórnie zaczęły zachodzić naturalne procesy torfienia, charakterystyczne dla tego środowiska. Okres ten można wiązać z najazdem mongolskim w połowie XIII wieku, po którym grodzisko zostało opuszczone. Bez systematycznego utrzymywania część pomostu znajdująca się ponad wodą uległa całkowitej degradacji; części poniżej lustra wody, a zwłaszcza pale wbite w torf, zachowały się w dobrej kondycji do chwili obecnej²⁰.

Niemalże wszystkie zabytki zadokumentowane w trakcie badań pozyskano z pokładu piasku, ziemi i wiórów wypełniających przestrzeń pomiędzy rzędami pali pomostu. Tylko nieliczne znaleziska pochodzą z warstw torfu zalegającego powyżej, a dostały się tam zapewne w wyniku współczesnej kultywacji tego obszaru.

Najliczniejszą grupę zabytków tworzy ceramika naczyniowa, której pozyskano 123 fragmenty. Większość zebranych skorup jest silnie rozdrobniona – ok. 92% ułamków jest krótsza lub równa 4 cm. Z tego względu nie było możliwe odtworzenie ani jednej pełnej formy naczynia. Pomimo zalegania w środowisku wodnym powierzchnie skorup nie uległy poważniejszej degradacji. Stosując klasyfikację stopnia erozji zaproponowaną przez Andrzeja Buko²¹ materiał ceramiczny można przypisać do następujących grup: 0 (bez śladów erozji) – siedem fragmentów (5,7%); I (niewielkie, miejscowe wytarcia) – 61 fragmentów (49,6%); II (powierzchnie i krawędzie wytarte i zaokrąglone) – 48 fragmentów (39%); III (skorupy obtoczone, niekiedy

¹⁸ M. ANISZEWSKI ET ALII 2015, 22.¹⁹ R. DOBROWOLSKI ET ALII 2015.²⁰ M. ANISZEWSKI ET ALII 2018.²¹ A. BUKO 1990, 352.

Ryc. 7. Czermno, stan. 68. 1–34) ceramika tradycyjna, wykonana z gliny żelazistej; 35–42) ceramika biała wykonana z gliny kaolinowej.
Rys.: A. Kucharska

Fig. 7. Czermno, site 68. 1–34) traditional pottery made of ferrous clay; 35–42) white pottery made of kaoline clay. Drawing: A. Kucharska

o zmniejszonej grubości ścianek) – siedem fragmentów (5,7%). W zbiorze tym, opierając się na kryterium przygotowania masy garncarskiej i techniki wypału, wydzielono dwie główne grupy technologiczno-surowcowe: ceramikę tradycyjną, wykonaną z żelazistej gliny (106 fragmentów = 86,2% całego zbioru), i tzw. ceramikę białą (15 fragmentów = 12,2% całego zbioru). Ze względu na znaczny stan erozji dwóch fragmentów (1,6% całego zbioru) nie udało się przypisać do żadnej z grup.

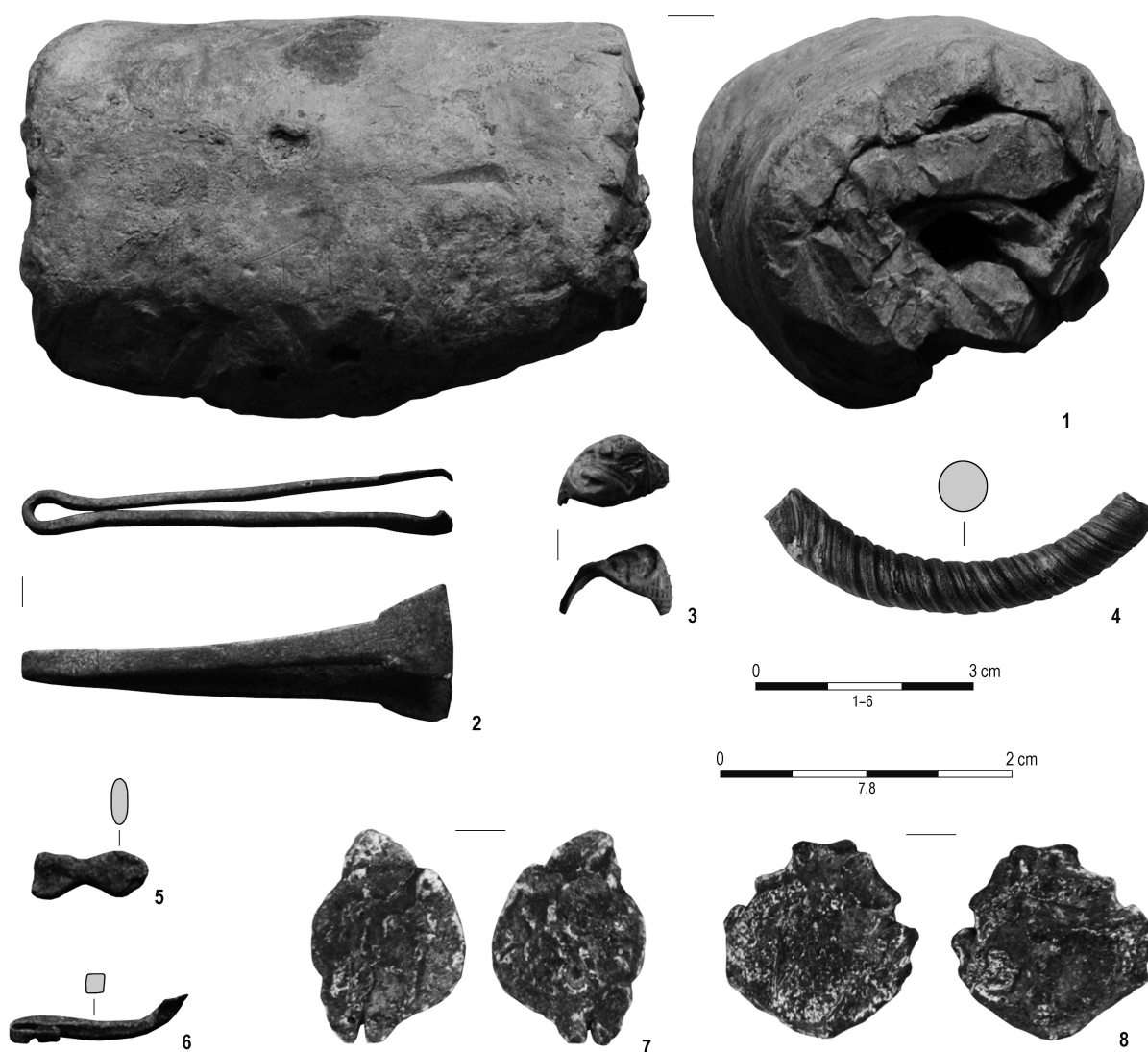
Ceramika zaliczona do pierwszej grupy jest wykonana z żelazistej gliny z domieszką drobnego piasku oraz drobno tłuczonego granitu z pojedynczymi, niewielkimi drobinami miki. Należy ją przyporządkować generalnie do grupy III wydzielonej w opracowaniu materiału ceramicznego z dawnych ba-

dań zespołu osadniczego w Czermnie²² lub do grupy ceramiki brunatnej, opisaną przez Michała Auchą podczas najnowszych badań wspomnianego zbioru²³. Ściany naczyń formowano nadając im grubość ok. 5–8 mm. Brzegi czterech fragmentów są wywinięte na zewnątrz a ich krawędzie lekko zagięte ku górze (Ryc. 7:1–4). Piąty brzeg najpewniej jest fragmentem pokrywki (Ryc. 7:5). Wylewy należy zakwalifikować do typu IV ceramiki z dawnych badań w Czermnie²⁴. Typ ten jest generalnie

²² Zob. np. M.U. ALEKSANDROWICZ 2016, 57–58.

²³ M. AUCH 2017, 144–167.

²⁴ Zob. np. M.U. ALEKSANDROWICZ 2016, 59–60.

Ryc. 8. Czermno, stan. 68. 1) zwinięta blacha ołowiana; 2) pinceta z brązu; 3) fragment brązowego sygnetu; 4) fragment drobno skręconej bransolety z ciemnoniebieskiego szkła; 5) kawałek ołowiu w kształcie cyfry 8; 6) ołowiany drucik; 7, 8) ołowiane plombki. Fot.: R. Solecki
 Fig. 8. Czermno, site 68. 1) rolled plate of lead; 2) bronze tweezers; 3) fragment of bronze signet-ring; 4) fragment of bracelet made of tightly twisted dark blue glass; 5) piece of lead in form of figure-of-eight; 6) lead filament; 7, 8) lead seals. Photo: R. Solecki

datowany od ok. połowy X po ok. XIII wiek²⁵, chociaż nowsze ustalenia sugerują, że pojawia się on dopiero w 1. połowie XI wieku²⁶. Wszystkie trzy fragmenty części dennych były lekko wklęsłe (Ryc. 7:32–34). Na jednym z nich zachował się fragment znaku garncarskiego, który być może pierwotnie miał formę krzyża greckiego (Ryc. 7:32). Zbliżony znak na dnie naczynia ceramicznego znany jest z Czermna, stan. 1²⁷ i stan. 2²⁸. Na powierzchniach wewnętrznych widoczne są ślady obtaczania. Powierzchnie zewnętrzne często zdobiono – takie ślady zanotowano na 59 fragmentach skorup (55,7% elementów grupy ceramiki wykonanej z żelazistej gliny). Były to najczęściej dookolne rowki w różnej konfiguracji (57 fragmentów; Ryc.

7:7–29) lub dookolna linia falista/zygzak (dwa fragmenty; Ryc. 7:30.31). Naczynia z tej grupy wypalano w atmosferze utleniającej, dzięki czemu uzyskiwały one najczęściej barwę ścian od jasnopomarańczowej do brązowej, rzadziej szarą bądź beżową. Ścianka naczyń w przełomie była najczęściej trójkolorowa, od koloru ściany zewnętrznej, przez szary, do koloru ściany wewnętrznej.

Ceramika zaliczona do drugiej grupy jest wykonana z lokalnej gliny kaolinitowej z niewielką domieszką drobnego piasku²⁹. Należy ją przyporządkować do grupy ceramiki białej (I) wydzielonej przez Michała Aucha w jego opracowaniu materiału ceramicznego z Czermna³⁰. Ściany naczyń formowano nadając im grubość ok. 3–6 mm, przy wylewie do 8 mm. Jedyne fragmenty wylewu, który można sklasyfikować ma krawędź pogrubioną i lekko odchyloną na zewnątrz (Ryc. 7:35). Można

²⁵ J. ARCISZEWSKA 2016, 98–101, 118–119.

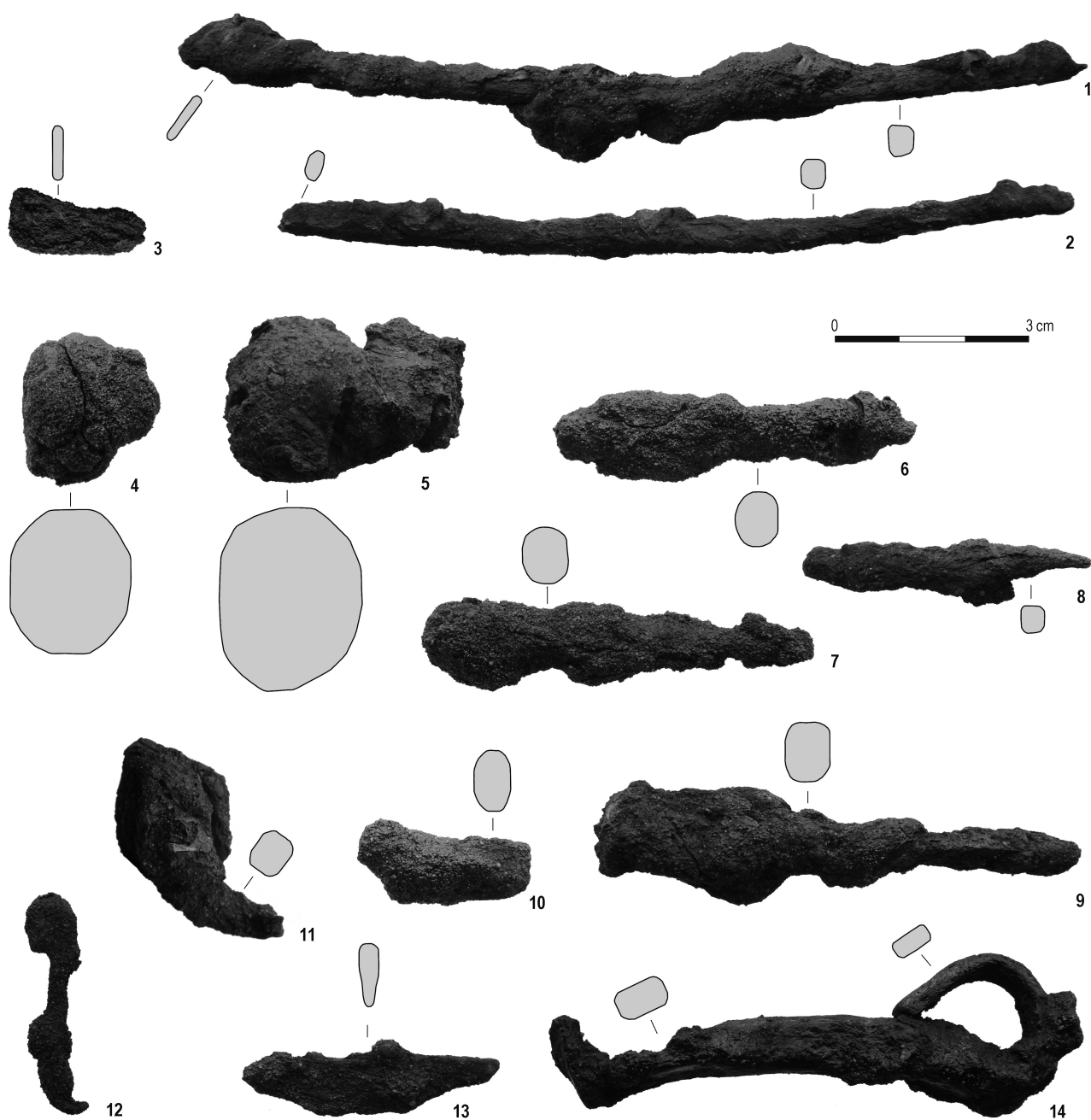
²⁶ M. AUCH 2017, 228.

²⁷ M. POMARAŃSKA 2016, 370; ryc. 37:5; B. STAWREW 2016, 588, ryc. 18:2.5.

²⁸ R. POMARAŃSKI 2016, 416, ryc. 13:10.

²⁹ A. ABRAMOWICZ 1959, 152–153.

³⁰ M. AUCH 2017, 167–181.

Ryc. 9. Czermno, stan. 68. Zabytki żelazne: 1–3) pręciki z płaskim końcem; 4–11) gwoździe; 12) haczyk do wędki; 13) nóż; 14) fragment wędzidła. Fot.: R. Solecki

Fig. 9. Czermno, site 68. Iron objects: 1–3) rods with flattened end; 4–11) nails; 12) fishing hook; 13) knife; 14) fragment of a snaffle bit. Photo: R. Solecki

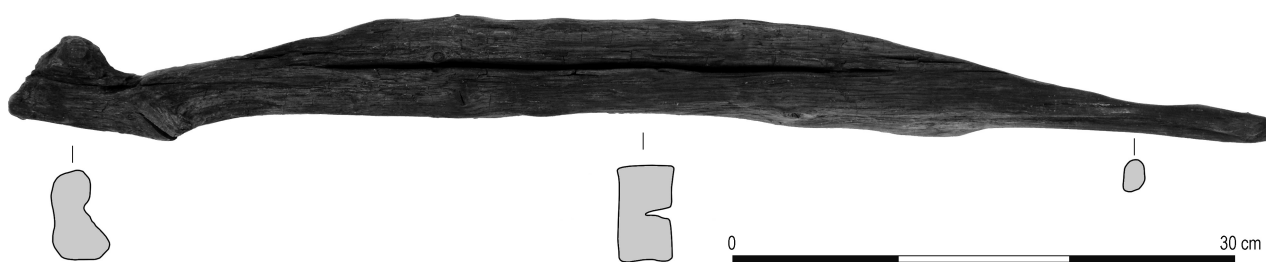
go przypisać do grupy III w cytowanej wyżej klasyfikacji Marii U. Aleksandrowicz³¹. Grupa ta jest generalnie datowana od ok. połowy X po ok. XIII wiek³². Powierzchnie zewnętrzne zdobiono – na siedmiu fragmentach (46,67% elementów tej grupy) znajdują się dookolne rowki (Ryc. 7:37–42). Naczynia z tej grupy po wypaleniu uzyskiwały barwę ścian od szaropopielatej do jasnobezowej. Przełam był tej samej barwy co ścianki.

³¹ M.U. ALEKSANDROWICZ 2016, 59–60.

³² J. ARCISZEWSKA 2016, 98–101, 118–119.

W grupie zabytków metalowych, nieżelaznych, wyróżniała się zwinięta blacha ołowiana tworząca rulon o średnicy ok. 5,5 cm, długości ok. 8,5 cm i wadze 1,14 kg (Ryc. 8:1). Jest to surowy metal, z którego zapewne pozyskiwano surowiec na potrzeby produkcji właściwych przedmiotów. Do grupy tej należy np. niewielka ołowiana blaszka o kształcie zbliżonym do cyfry 8, która mogła pełnić funkcję ciężarka wędkarskiego (Ryc. 8:5), i ołowiany drucik odcięty prawdopodobnie w celu przetopienia (Ryc. 8:6). Z ołowiu wykonane są także dwie płomby typu drohiczyńskiego (Ryc. 8:7.8); symbole na ich powierzchniach nie zostały odczytane z powodu złego stanu zachowania

Ryc. 10. Czermno, stan. 68. Przedmiot drewniany – koromysło (?). Fot.: P. Kobek

Fig. 10. Czermno, site 68. Wooden object – carrying pole (?). Photo: P. Kobek

obu przedmiotów. Zabytki tego typu zanotowano w dużej liczbie (ponad 400) na obszarze grodziska w Czermnie i jego podgrodzia³³. Do grupy zabytków metalowych wpisuje się także fragment pierścionka z tarczką, który wykonano z cienkiej blachy brązowej. Jego obręczka zdobiona jest grawerunkiem przecinających się skośnie linii, a na tarczce znajduje się głęboko wytłoczony symbol skręconej wstęgi z towarzyszącym jej punktem (Ryc. 8:3). Srebrny sygnet o podobnej formie znaleziono w trakcie badań w grodzisku w 1952 roku³⁴. Ostatnim zabytkiem jest brązowa pinceta (Ryc. 8:2). Według informacji Marka Floraka, trzy tego typu zabytki znaleziono na obszarze grodziska³⁵.

W grupie zabytków metalowych, żelaznych, przeważają gwoździe, których zadokumentowano łącznie osiem. Wszystkie są zachowane fragmentarycznie – albo jako główka (Ryc. 9:4.5), albo jako kolec (Ryc. 9:6–11); dwa kolce znaleziono tkwiące jeszcze we fragmencie deski sosnowej. Przykłady gwoździ są znane z Czermna z badań majdanu grodziska³⁶, jego wału³⁷ i podgrodzi³⁸. Ciekawą grupę tworzą dwa lekko wygięte pręciaki, odpowiednio o długości 12,5 i 14 cm i grubości ok. 0,5 cm (Ryc. 9:1.2). Ich przekrój jest zbliżony do kwadratu, jeden koniec jest ostry, jak w wypadku gwoździ, a drugi płasko rozklepany. Natrafiono również na fragment płaskiej blaszki żelaznej, która jest prawdopodobnie urwanym zakończeniem tego typu (Ryc. 9:3). Funkcja tych przedmiotów nie została określona. Zadokumentowano także ostrze noża (Ryc. 9:13), zachowane w złym stanie, uniemożliwiającym jego klasyfikację, oraz fragment haczyka (Ryc. 9:12). Żelazny haczyk do wędki znaleziono również podczas badań w Czermnie w 1952 roku³⁹. Ostatni zabytek w tej grupie to fragment wędzidła (Ryc. 9:14), dla którego analogiami są zabytki odkryte w Gródku nad Bugiem⁴⁰.

Do grupy zabytków szklanych należy fragment bransolety w kolorze ciemnoniebieskim, wykonanej z ciasno skręconego wałka o średnicy ok. 8 mm (Ryc. 8:4). Należy on do typu I grupy II według klasyfikacji opracowanej na potrzeby analizy materiałów z Czermna, opartej o typologię zaproponowaną przez Krystynę Musianowicz⁴¹. Analogiczne bransolety wystą-

piły licznie na obszarze grodziska, w warstwach datowanych na XII – połowę XIII wieku⁴². Podczas badań zadokumentowano także niewielką grudkę szklanej.

Ostatni zabytek to niekompletne narzędzie drewniane – być może koromysło. Jego zachowana długość wynosi ok. 72 cm, szerokość do 6,2 cm (Ryc. 10).

Pomimo przeprowadzenia badań archeologicznych na stosunkowo niewielkim obszarze – ok. 32 m² – udało się uzyskać ciekawe wyniki. Wykazano, że konstrukcja omawianego pomostu (stan. 68) jest analogiczna do konstrukcji pomostu położonego w odległości ok. 230 m na północ (stan. 67) i badanego w 1985 roku⁴³. Badany obecnie pomost powstał jednak zapewne wcześniej, jeszcze pod koniec X wieku, co sugeruje bardzo wczesna data radiowęglowa jednego z analizowanych pali (patrz wyżej). Młodsze daty radiowęglowe (XI–XIII wiek) oraz liczne zabytki, które także należy datować na ok. XI–XIII wiek, wskazują, że pomost funkcjonował zapewne aż do opuszczenia stanowiska ok. połowy XIII wieku. Różnorodność znalezisk sugeruje z kolei, że pomost nie był wykorzystywany jedynie do przedostania się na drugą stronę rzeki Huczwy. Być może znajdowały się przy nim dodatkowe, mniejsze pomosty przy których mogły cumować łodzie – przemawia za tym odkrycie relikwów kolejnego pomostu położonego przy zapewne sztucznym cyplu (Ryc. 2:4, 3:3). Tu również wykonywano codzienne czynności, co sugeruje znalezienie prawdopodobnie koromysła i haczyków do wędki.

Dr Rafał Solecki
Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała
Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
ul. Wóycickiego 1/3, bud. 23
PL 01-938 Warszawa
r.solecki@uksw.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-4888-4864>

Michał Aniszewski
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52 «Arsenał»
PL 00-241 Warszawa
m.aniszewski@pma.pl
<https://orcid.org/0000-0002-5680-6025>

³³ M. WOŁOŻYŃ ET ALII 2015b, 127.

³⁴ A. ZBIERSKI 1959, 118, 135.

³⁵ M. FLOREK 2016, 311.

³⁶ I. CHRZANOWSKA 2016, 158–159, 191–192; M. POMARAŃSKA 2016, 335, 372.

³⁷ L. KAMIŃSKA-KOJ, J. KOJ 2016, 210, 241.

³⁸ I. KUTYŁOWSKA 1998, 169; A. RUSIN-KACZMAREK 2016, 465.

³⁹ A. ZBIERSKI 1959, 108.

⁴⁰ J. ROGATKO 1994, 172–177.

⁴¹ K. MUSIANOWICZ 1969, 191–192.

⁴² M.U. ALEKSANDROWICZ 2016, 65.

⁴³ J. GURBA, A. URBAŃSKI 1998, 159–164; I. FLORKIEWICZ, A. URBAŃSKI 2016, 393–399.

Marek Poznański
Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich,
Oddział w Warszawie
ul. Długa 52 «Arsenał»
PL 00-241 Warszawa
kontakt@marekpozanski.com
<https://orcid.org/0000-0002-9559-9575>

Katarzyna Zdeb
Instytut Archeologii, Uniwersytet Kardynała Stefana
Wyszyńskiego w Warszawie
ul. Wóycickiego 1/3, bud. 23
PL 01-938 Warszawa
<https://orcid.org/0000-0002-4753-9295>

Received: 24.07.2019 / Reviewed: 24.11.2019 / Accepted: 17.12.2019

LITERATURA

- ABRAMOWICZ, A. 1959: *Ceramika z Czeramna nad Huczwą*, APolski IV/1–2, 149–185.
- ANISZEWSKI, M. ET ALII 2015: M. Aniszewski, M. Drożdżek, R. Solecki, P. Witomski, *Analysis and Conservation of Waterlogged Wooden Objects from the Early Medieval Archaeological Site of Czerumno*, Annals of Warsaw University of Life Sciences – SGGW. Forestry and Wood Technology 92, Warszawa, 18–23.
- ANISZEWSKI, M. ET ALII 2018: M. Aniszewski, M. Drożdżek, J. Niedźwiecki, J. A. Nowakowska, R. Solecki, A. Tereba, P. Witomski, *The parameters of the environment of deposition and molecular analyses of waterlogged archaeological wood from the early medieval site of Czerumno in Eastern Poland*, „Drewno” 201/61, 135–151.
- ALEKSANDROWICZ, M.U. 2016: *Czerumno, stanowisko I. Opracowanie zabytków archeologicznych z wykopu NE 32A oraz ozdób szklanych z grodziska*, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn 2016b, 55–92.
- ARCISZEWSKA, J. 2016: *Zespół osadniczy wczesnośredniowiecznego Czeramna. Opracowanie materiałów z ara 32B na stanowisku Czerumno 1 oraz wyrobów szklanych ze stanowiska Czerumno 3*, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn 2016b, 93–124.
- AUCH, M. 2017: *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Ceramika naczyniowa*, U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej 2.3, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa.
- BIEŁOWSKI, A. 1864: *Latopis Nestora*, [w:] A. Bielowski (wyd.), *Monumenta Poloniae Historica / Pomniki Dziejowe Polski*, tom I, Lwów, 521–862.
- BUKO, A. 1990: *Wykorzystanie zjawiska erozji ceramiki w analizach procesów formowania się stanowisk osadniczych*, SprArch. XLII, 349–359.
- CHRZANOWSKA, I. 2016: *Wczesnośredniowieczne grodzisko we wsi Czerumno, woj. Zamość. Opracowanie materiałów z wykopów NE 51C i NE 61A*, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn 2016b, 143–192.
- DOBROWOLSKI, R. ET ALII 2015: R. Dobrowolski, M. Wołoszyn, J. Rodzik, P. Mroczek, P. Zagórski, T. Dzieńkowski, K. Bałaga, I. Hajdas, *Kompleks grodowy w Czermnie – studium geoarcheologiczne*, [w:] M. Flaga, P. Mroczek (red.), *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski II*, Lublin, 161–171.
- DOBROWOLSKI, R. ET ALII 2016: R. Dobrowolski, J. Rodzik, P. Mroczek, P. Zagórski, K. Bałaga, I. Hajdas, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie – uwarunkowania środowiskowe*, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn 2016b, 125–137.
- FLOREK, M. 2016: *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1972–1997 na terenie zespołu grodowego w Czermnie*, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn 2016a, 293–328.
- FLOREK, M., WOŁOZYN, M. 2016a: (red.) *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Podstawy źródłowe. Część I, U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej 2.1*, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa.
- FLOREK, M., WOŁOZYN, M. 2016b: (red.) *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Podstawy źródłowe. Część II, U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej 2.2*, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa.
- FLORKIEWICZ, I., SIKORA, P. 2016: *Uwagi na temat badań wykopaliskowych w Czermnie w 1952 r.*, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn 2016a, 225–240.
- FLORKIEWICZ, I., URBAŃSKI, A. 2016: *Czerumno, stanowisko IIG. Konstrukcje drewniane odkryte w 1985 r.*, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn 2016a, 393–419.
- GURBA, J., URBAŃSKI, A. 1998: *Nowe materiały do datowania drewnianych konstrukcji zespołu grodowego „Czerwień” w Czermnie nad Huczwą*, APSIII, 159–165.
- JAŹDŻEWSKI, K. 1959: *Ogólne wiadomości o Czermnie-Czerwieńniu*, APolski IV/1–2, 67–91.
- KAMIŃSKA-KOJ, L., KOJ, J. 2016: *Wyniki badań archeologicznych wału grodziska wczesnośredniowiecznego w Czermnie*, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn 2016b, 203–244.
- KRĄPIEC, M. 1998: *Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna dębowego z Czeramna*, APS III, 166.
- KUŚNIERZ, J. 2003: *Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic*, Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne I, Zamość, 6–22.
- KUŚNIERZ, J. 2005: *Militaria z Czeramna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku Tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych*, [w:] J. Machnik, W. Banach, P. N. Kotowicz (red.), *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Materiały z konferencji*, Acta Militaria Mediaevalia I, Kraków-Sanok, 115–132.
- KUTYŁOWSKA, I. 1998: *Osada rzemieślnicza w Czermnie Kolonii, stan. nr 3, woj. zamojskie*, APS III, 167–170.
- MUSIANOWICZ, K. 1969: *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” VI, 7–236.
- PIOTROWSKI, M., WOŁOZYN, M. 2012: *Czerumno/Cherven – archaeological investigation of an Early Rus’ medieval town in Eastern Poland in 2010–2011. A preliminary report*, [w:] M. Salamon et alii (red.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological*

and Historical Evidence, tom II, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, 359–380.

- POMARAŃSKA, M. 2016: Wczesnośredniowieczne grodzisko Czeremno-Czerwień w woj. zamojskim. Opracowanie materiałów pochodzących z wykopu NE 51B–D, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn 2016b, 319–376.
- POMARAŃSKI, R. 2016: Czeremno, stanowisko 2 – podgrodzie. Opracowanie materiałów pochodzących z wykopów IIA i IIB, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn 2016b, 391–422.
- POZNAŃSKI, M. 2011: Aerial Surveys of the Earthwork Castle in Czeremno. Preliminary Interpretations and Reconstructions of the Early Medieval Elements of the Settlement Complex, [w:] *Young Archaeology / Młoda archeologia*, „Analecta Archaeologica Ressorviensia” 5 (2010), 439–450.
- ROGATKO, J. 1994: Nowe znaleziska z okolic Gródka nad Bugiem woj. Zamość, *SprArch.* XLVI, 169–184.
- RUSIN-KACZMAREK, A. 2016: Opracowanie materiałów z wykopu NE 1C na stanowisku 1 – wczesnośredniowieczne grodzisko w miejscowości Czeremno Kolonia, gm. Tyszowce, woj. Zamość, oraz wyrobów z kości i rogu z kompleksu osadniczego w Czeremnie, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn 2016b, 437–471.
- STAWREW, B. 2016: Materiały z wykopów NE 41C i NE 41D na grodzisku w Czeremnie, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn 2016b, 527–592.
- WASILEWSKI, T. 1976: Dulebowie – Łędzianie – Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku, „Przegląd Historyczny” LXVII/2, 181–194.
- WOŁOSZYN, M. 2013: Grody Czerwieńskie i problem wschodniej granicy monarchii pierwszych Piastów. Stan i perspektywy badań, [w:] *Studia nad dawną Polską* 3, Biblioteka Muzeum Początków Państwa Polskiego⁴, Gniezno, 85–116.
- WOŁOSZYN, M. ET ALII 2015a: M. Wołoszyn, A. Janeczek, R. Dobrowolski, J. Rodzik, P. Mroczek, P. Zagórski, K. Bałaga, I.A. Pidek, I. Hajdas, *Beyond boundaries... of medieval principalities, cultures and scientific disciplines. Cherven Towns – insights from archaeology, cartography and paleogeography*, [w:] O. Heinrich-Tamáska et alii (red.),

„Castellum, civitas, urbs“. Zentren und Eliten im Frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa / Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe, Castellum Pannonicum Pelsonense 6, Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden/Westf., 177–195.

WOŁOSZYN, M. ET ALII 2015b: M. Wołoszyn, E.M. Nosek, J. Stępiński, A. Rafalska-Łasocha, W. Łasocha, E. Bielańska, *The seals from Czeremno (Cherven Towns, Eastern Poland) – chemical analysis and metallurgical examination*, *APolski* LX, 123–152.

ZBIERSKI, A. 1959: Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czeremna nad Huczwą (zabytki ruchome z wyjątkiem ceramiki), *APolski* IV/1–2, 105–148.

ZIELSKI, A., KRĄPIEC, M. 2009: *Dendrochronologia*, Warszawa.

THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL PROSPECTION OF THE BRIDGE (SITE 68) NEAR STRONGHOLD AT CZEREMNO, TOMASZÓW LUBELSKI COUNTY

SUMMARY

The settlement complex at Czeremno (south-eastern Poland) (Fig. 1) is identified with Cherven, the main town of so-called Cherven Towns. On the basis of “The Primary Chronicle” and the results of previous archaeological research, it can be estimated that this site was functioning approximately from the middle of the 10th to the middle of the 13th century. The archaeological site consists of a stronghold, boroughs and cemeteries, located directly near the riverbank of the Huczwa River, on both banks. Some parts of this settlement complex are linked together with wooden bridges, whose relics are visible on the ground level of today’s meadows (Fig. 2, 3).

The article presents the results of archaeological prospection of one such construction, located almost directly in front of the gate of the stronghold. During this project, a total of 68 piles were documented (Fig. 4, 5). The Digital Elevation Model allows us to estimate that the bridge was approximately 275 m long and 3 m wide. Radiocarbon analyses of four wood samples from the bridge have shown that the construction was probably built in the 2nd half of the 10th century and likely functioned uninterruptedly until the middle of the 13th century. Therefore, it would be one of the oldest constructions within the discussed archaeological site.

Translation: Rafał Solecki